

فصلنامه علمی «پژوهش انحرافات و مسائل اجتماعی»

شماره دوازدهم، تابستان ۱۴۰۳: ۱۴۵-۱۱۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۶

نوع مقاله: پژوهشی

بررسی سیستماتیک قلدری در مدارس ابتدایی

مهديه سادات حسینی*

فاطمه رحیم‌نژاد**

چکیده

قلدری، یکی از چالش‌های مهم در محیط‌های آموزشی است که می‌تواند تأثیرات مخربی داشته باشد. این پدیده می‌تواند به شکل‌های مختلفی بروز یابد و مانع از ایجاد محیطی سالم و امن برای یادگیری گردد. هدف این مقاله، بررسی عوامل مؤثر در بروز قلدری در میان دانش‌آموزان مقطع ابتدایی و ارائه راهکارهایی برای کاهش و پیشگیری از آن است. این مطالعه با استفاده از روش مرور سیستماتیک به بررسی جامع قلدری در مدارس ابتدایی پرداخته و از طریق جست‌وجو در پایگاه‌های علمی خارجی و داخلی تعداد ۱۱۷۳ مقاله احصا شد. پس از بررسی، مقالاتی که با معیارها سازگاری داشتند، در نهایت ۵۵ مقاله (۳۲ مقاله داخلی و ۲۳ مقاله خارجی) به عنوان نمونه برای تحلیل عمیق هدف پژوهش انتخاب شد. یافته‌ها نشان داد که عوامل فردی، خانوادگی و محیطی، در بروز قلدری، نقش مؤثر دارند. علاوه بر این نقش فناوری و شبکه‌های اجتماعی در گسترش قلدری سایبری، بارز است. نتایج این بررسی نشان می‌دهد که برای کاهش پدیده قلدری در کودکان در مقطع ابتدایی، همکاری و مشارکت فراگیر میان مدارس، والدین و جامعه ضروری است. راهکارهای پیشنهادی شامل خودمدیریتی، خودکارآمدی، تنظیم هیجانی و... برای پیشگیری یا کاهش قلدری ارائه شده است.

واژه‌های کلیدی: قلدری، کودکان، مدارس ابتدایی، محیط آموزشی و آموزش و پرورش.

* نویسنده مسئول: دانشجوی کارشناسی آموزش ابتدایی دانشگاه فرهنگیان، ایران

mahdiehoseini44@gmail.com

fatemehrahimnejadamir@gmail.com

** دانشجوی کارشناسی آموزش ابتدایی دانشگاه فرهنگیان، ایران

مقدمه

مدرسه، محیطی است که در آن کودک، مهارت‌های ارتباطی خود را توسعه می‌دهد و نقش جدید خود به عنوان یک دانش‌آموز، پذیرش قوانین و احترام به آنها، مدیریت هیجانات خود و تطابق با هنجارهای اجتماعی را می‌آموزد و به عبارت دیگر اجتماعی می‌شود (بندک و دیگران، ۱۳۹۹: ۸۰). کارآمدی نظام آموزشی، زمانی مفید خواهد بود که عملکرد تحصیلی فراگیران در مقاطع مختلف را مدنظر قرار دهد. اتخاذ رویکردی مناسب در جهت طرح‌ریزی و توسعه برنامه‌های آموزشی و شناخت عوامل اثرگذار بر پیشرفت دانش‌آموزان، ضروری به نظر می‌رسد (دارابی و دیگران، ۱۴۰۳: ۲۵).

دوره ابتدایی از نظر رشد و شکل‌گیری شخصیت کودکان، دوره‌ای اساسی و حیاتی به شمار می‌رود که مبنای آموزش‌های بعدی را فراهم می‌کند و دانش‌آموزان را برای به دست آوردن مهارت‌ها و تخصص‌های آینده آماده می‌سازد. در این دوره، رشد همه‌جانبه فرد شکل می‌گیرد و فرصتی مناسب برای تحصیل، تربیت و یادگیری روش‌های صحیح ارتباط با دیگران است (شیوندی چلیچه و دیگران، ۱۴۰۰: ۶۰). در میان مسائل مرتبط با کلاس، یکی از مهم‌ترین چالش‌های معلمان، مدیریت و پاسخ به نیازهای متنوع و گسترده گروه‌های ناهمگون دانش‌آموزان است (بیرامی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۰۰). مشکلات رفتاری کودکان، اختلالات شایع و محدودکننده‌ای است که برای معلمان، خانواده‌ها و خود کودکان، چالش‌های زیادی به وجود می‌آورد و اغلب با مشکلات اجتماعی مختلف همراه هستند. پژوهشگران دریافته‌اند که مشکلات رفتاری عموماً در سال‌های ابتدایی دوره ابتدایی بروز می‌کند. این اختلالات رفتاری، تأثیرات منفی چشمگیری بر عملکرد تحصیلی و اجتماعی کودکان دارد. به این ترتیب دوره ابتدایی، نقشی بی‌نظیر در پیشگیری یا کاهش آسیب‌های رفتاری در کودکان ایفا می‌کند. از آنجا که ممکن است اختلالات روانی، هیجانی و اخلاقی دوران کودکی تا سنین بزرگسالی تداوم می‌یابد، توجه روزافزونی به پیشگیری و درمان این اختلالات در کودکی معطوف شده است (ر.ک: سبحانی نجف‌آبادی و دیگران، ۱۴۰۳).

با این حال دانش‌آموزان به طور معمول در دوران تحصیل خود با چالش‌ها و فشارهای روانی متعددی مواجه می‌شوند. این چالش‌ها تنها عملکرد تحصیلی آنان را

تحت‌الشعاع قرار می‌دهد، بلکه تجارب ناموفق آموزشی را به وجود می‌آورد که موجب ایجاد نگرش منفی نسبت به خود و محیط پیرامونی می‌شود و آنها را از دستیابی به اهداف تحصیلی بازمی‌دارد (دارابی و دیگران، ۱۴۰۳: ۲۰). یکی از پدیده‌های رفتاری در کلاس، قلدری^۱ است. این پدیده، یکی از دغدغه‌های اصلی معلمان، روان‌شناسان و مشاوران آموزشی است (بیرامی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۱۱). بررسی آمارهای دهه‌های اخیر، همواره نشان‌دهنده شیوع گسترده قلدری در سطح مدارس در جهان بوده است؛ به گونه‌ای که نزدیک به شصت درصد از دانش‌آموزان اظهار کرده‌اند که شاهد قلدری در مدرسه هستند و روی هم رفته ۳۵ درصد از دانش‌آموزان اعلام کرده‌اند که در مدرسه به عنوان قربانی، مورد آزار و اذیت قرار می‌گرفته‌اند. نتایج تحقیقات داخلی در ایران نیز بالا بودن شاخص شیوع قلدری و قربانی شدن در مدارس را نشان می‌دهد و نرخ قلدری در میان دانش‌آموزان ایرانی را تا ۳۱ درصد نیز گزارش کرده است و ۲۴ درصد دانش‌آموزان به وجود پدیده قلدری در مدرسه اعتقاد دارند (داداش‌زاده و دیگران، ۱۴۰۳: ۵). دو مسئله اصلی که توجه جهانی را در خلال دهه‌های اخیر نسبت به مسئله قلدری در میان دانش‌آموزان برانگیخته است، یکی میزان شیوع این پدیده در میان دانش‌آموزان و دومی پیامدهای گسترده‌ای است که درگیر شدن در قلدری برای دانش‌آموز به همراه دارد. این مطالعه تلاش دارد تا با استفاده از مطالعات پیشین و به روش مرور سیستماتیک، تصویری از علل قلدری در مدارس ارائه کند. با توجه به اهمیت و شیوع این مبحث در مدارس و جامعه، هدف از این پژوهش، ارائه تصویری از وضعیت قلدری در مدارس، علل ظهور و پیامدهای آن برای درک بهتر مسئله و توسعه مداخلات مؤثر در مدارس است.

پیشینه پژوهش

قلدری در مدارس ابتدایی، یکی از چالش‌های مهم و یکی از مسائل پیچیده و چندوجهی در نظام‌های آموزشی به شمار می‌آید. با این حال پژوهش‌ها نشان می‌دهد که تمرکز عمده تحقیقات روی نوجوانان و چالش‌های آنان در مواجهه با قلدری بوده

---

1. bullying

است. این در حالی است که کودکان دبستانی، با وجود آسیب‌پذیری‌های خاص خود، کمتر در کانون توجه پژوهشگران قرار گرفته‌اند. در ایران، این پدیده در سال‌های اخیر، توجه پژوهشگران و مسئولان آموزشی را به خود جلب کرده است.

برخی از مطالعات داخلی به بررسی شیوع قلدری در مدارس ابتدایی ایران پرداخته‌اند. برای مثال، پژوهش داداش‌زاده و همکاران (۱۴۰۳) نشان داد که شاخص شیوع قلدری و قربانی شدن در مدارس بالاست و نرخ قلدری در میان دانش‌آموزان ایرانی را تا ۳۱ درصد نیز گزارش کرده‌اند و حاکی از باور ۲۴ درصد دانش‌آموزان به وجود پدیده قلدری در مدرسه است.

همچنین در پژوهشی دیگر، اسکندری و اسحاقی (۱۳۹۹) به تحلیل ارتباط میان استفاده از بازی‌های کامپیوتری و قلدری مدرسه‌ای در میان دانش‌آموزان مقطع ابتدایی پرداختند و دریافته‌اند که این بازی‌ها موجب آسیب‌های متعدد اخلاقی، فرهنگی، روان‌شناختی و حتی جسمی می‌شوند و نمی‌توان استفاده از بازی‌های خشن را توصیه کرد.

نتایج مطالعات محبی و همکاران (۱۳۹۶) نشان می‌دهد که دخترها بیشتر به قلدری غیر مستقیم (مانند شایعه‌پراکنی) تمایل دارند، در حالی که پسرها بیشتر به قلدری جسمانی (مثل تنه زدن) گرایش دارند. همچنین پسرها نگرش مثبتی نسبت به قلدری دارند و برخلاف دخترها که معمولاً در نقش حامی قربانی ظاهر می‌شوند، بیشتر از قلدر حمایت می‌کنند.

همچنین پژوهش نجاری و همکاران (۱۳۹۷) نشان می‌دهد که افراد درگیر در پدیده قلدری، نرخ بالایی از مشکلات مختلف دارند، از جمله همدلی پایین، عزت نفس ضعیف، قربانی شدن از نظر جسمانی، کلامی و عاطفی، افسردگی و عملکرد ضعیف در مدرسه و محل کار. این مشکلات می‌تواند تأثیرات منفی بلندمدتی بر زندگی فردی و اجتماعی افراد داشته باشد.

تحقیقات خارجی دیگری هم به بررسی علل قلدری پرداخته‌اند. چنگ و همکاران (۲۰۱۱) در مطالعه‌ای به بررسی اثرات تنش‌های خانوادگی بر بروز قلدری در میان دانش‌آموزان ابتدایی پرداختند و نتیجه گرفتند که نداشتن حمایت عاطفی و وجود تعارضات خانوادگی از عوامل مهم افزایش قلدری محسوب می‌شود. برای مقابله با قلدری، برخی از برنامه‌ها و مداخلات نیز پیشنهاد شده است.

بندورا (۱۹۹۷)، در پژوهشی به بررسی تأثیر برنامه‌های آموزشی و مداخله‌ای در مدارس پرداختند. نتایج نشان داد که اجرای این برنامه‌ها می‌تواند تا حد زیادی به کاهش قلدری و بهبود روابط اجتماعی بین دانش‌آموزان کمک کند.

پژوهش‌های متعدد، پیامدهای منفی کوتاه‌مدت و بلندمدت روان‌شناختی، اجتماعی، و تحصیلی قلدری کردن در دانش‌آموزان را تأیید می‌کنند. این پیامدها عبارتند از: ناراحتی‌های عصبی-گوارشی، اختلالات خواب و احساس تنش، درجاتی از مشکلات سازش‌یافتگی اجتماعی-روان‌شناختی، مشکلات رفتاری برون‌نمود، افسردگی، اضطراب، طرد شدن اجتماعی، وضعیت تحصیلی نامناسب، ناتوانی در تمرکز بر درس، حاضر نشدن در فعالیت‌های درسی، ایجاد آشفتگی در محیط کلاس، ایجاد تنش با همسالان، همکاری نکردن با معلم، بروز مشکلات در مدرسه و فرار یا اخراج از مدرسه. بنابراین وجود پدیده قلدری در محیط آموزشی می‌تواند تأثیرات جبران‌ناپذیری بر اهداف اصلی تعلیم و تربیت دانش‌آموزان بگذارد (بهرامی و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۵۶). با توجه به پیامدهای منفی پدیده قلدری بر افراد قلدر و جو مدرسه، پژوهشگران و روان‌شناسان مدرسه در تلاشند تا به طور مداوم این پدیده را متوقف کنند و برنامه‌های مدرسه‌محور متعددی همچون بازدارنده‌های قلدر، برنامه پیشگیری از قلدری الویوس و برنامه ضد قلدری کی‌وا را طراحی کنند و به کار ببرند (محبی و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۶۹).

کودکان ابتدایی در آغاز مسیر زندگی اجتماعی خود، نیازمند حمایت و درک بیشتری هستند تا بتوانند با چالش‌های پیش‌رو به خوبی مقابله کنند. بنابراین ضرورت دارد که پژوهشگران و متخصصان حوزه آموزش و روان‌شناسی، نگاه خود را به سوی این گروه سنی معطوف کنند و با انجام تحقیقات گسترده‌تر، به درک بهتری از دینامیک‌های قلدری در میان کودکان دبستانی دست یابند. تنها از این طریق است که می‌توان به راهکارهای مؤثرتری برای پیشگیری و مقابله با این پدیده دست یافت.

این مقاله با رویکرد جامع و سیستماتیک خود، تفاوت اساسی با مقالات پیشین دارد. برخلاف مقالاتی که ممکن است به صورت گزینشی به جنبه‌های خاصی از قلدری بپردازند، این مقاله با بررسی دقیق و جامع تمام شواهد موجود درباره قلدری در دوره دوم ابتدایی، از روش‌شناسی دقیقی برای جست‌وجو، ارزیابی و ترکیب نتایج مقالات مختلف

استفاده می‌کند. تمرکز ویژه بر دوره دوم ابتدایی، امکان بررسی عمیق‌تر عوامل خاص این دوره را فراهم کرده است. همچنین با توجه به ساختار مقاله که به سه جنبه اصلی (علل، پیامد و راهکارها) به طور جامع می‌پردازد، نه تنها عوامل خطر و ریشه‌های قلدری شناسایی می‌شود، بلکه با بررسی آخرین یافته‌های علمی، روش‌های مختلف کنترل و مداخله و راهکارهای عملی و مؤثری برای پیشگیری و حمایت از دانش‌آموزان ارائه می‌گردد.

مبانی نظری

قلدری به مجموعه‌ای از رفتارهای مکرر و احتمالاً آسیب‌زننده گفته می‌شود که برای مدت‌زمان طولانی ادامه دارد و به عواقب منفی می‌انجامد. آنچه قلدری را از سایر رفتارهای پرخاشگرانه و ضد اجتماعی متمایز می‌سازد، تکرار این رفتارها و همچنین عدم تعادل قدرت میان دو فرد است؛ زیرا قلدری نیازمند عدم توازن در قدرت است (ر.ک: حاج حسینی و دیگران، ۱۳۹۶). با توجه به تعاریف قلدری، این نوع رفتار، پنج ویژگی عمده دارد:

- ۱- رفتار پرخاشگرانه است. ۲- این پرخاشگری^۱ اغلب از پیش تحریک شده نیست. ۳- به صورت مکرر رخ می‌دهد. ۴- حاوی عدم توازن قدرت بین فرد قلدر و فرد قربانی است.
- ۵- در گروه‌های کوچک اجتماعی رخ می‌دهد که اعضای آن با یکدیگر آشنا هستند (حسینی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۵۳).

بر اساس دیدگاه‌های نظری نقش افرادی که در پدیده قلدری درگیر هستند، علاوه بر نقش‌های آزارگر و آسیب‌دیده، چهار نقش دیگر (کمک‌کننده به قلدر، تقویت‌کننده قلدر، بیگانه و دفاع‌کننده از قربانی) نیز به عنوان تماشاگر در این فرایند مشارکت دارند. تماشاگران از نظر نگرش به دو دسته تقسیم می‌شوند: طرفداران قلدر (کمک‌کننده‌ها و تقویت‌کننده‌ها) و طرفداران قربانی (دفاع‌کننده‌ها و بیگانه‌ها) (ر.ک: محبی و دیگران، ۱۳۹۷). رفتارهای قلدری، تنوع زیادی دارند و به طور کلی در دو دسته عمده قلدری سنتی و قلدری الکترونیکی طبقه‌بندی می‌شوند. قلدری سنتی شامل قلدری فیزیکی (مثل کتک زدن، هل دادن و لگد زدن)، قلدری کلامی (فحاشی، تحقیر و رنجاندن)، قلدری رابطه‌ای یا عاطفی (مانند محروم کردن فرد از ورود به گروه‌های دوستی، نادیده گرفتن یا طرد کردن عمدی و شایعه‌سازی و دروغ گفتن درباره فرد قربانی)، تبعیض نژادی و سوءاستفاده جنسی است؛ در حالی که قلدری الکترونیکی شامل استفاده از وسایل

الکترونیکی مانند موبایل، کامپیوتر و سایر دستگاه‌ها برای اعمال قلدری است (ر.ک: Camacho et al, 2018).

محققان، آثار کوتاه‌مدت و درازمدت متعددی را برای دانش‌آموزان قلدر، قربانی و دیگر دانش‌آموزان شاهد قلدری ذکر کرده‌اند. احتمال بروز رفتارهای مجرمانه و درگیر شدن با مسائل قانونی در آینده برای افراد قلدر، بیشتر است. دانش‌آموزان قلدر نسبت به سایرین، بیشتر اهل درگیری هستند، نمره‌های پایینی دارند و جو مدرسه را آشفته و منفی احساس می‌کنند. از سوی دیگر، قلدری، قربانی را با آسیب‌های زیادی مواجه می‌کند که شامل اختلال در امنیت و سلامت روانی، کاهش سازگاری اجتماعی، تنفر از محیط مدرسه، مشکلات جسمی و علائم بیماری‌های روان‌تنی، استرس شدید، اضطراب، افسردگی و در بدترین حالت خودکشی می‌شود. زمانی که فشارهای وارد بر قربانی به قدری زیاد شود که زندگی‌اش در همه جنبه‌ها تحت تأثیر قلدری قرار گیرد، ممکن است به خودکشی دست بزند (علی‌وردی‌نیا و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۹). قلدرها با ویژگی‌هایی مانند متخاصم و پرخاشگر بودن، تکانشگری و ضعف در مهارت‌های اجتماعی، عدم درک و احساس همدلی با دیگران، لذت بردن از تسلط یافتن بر دیگران و غیره معرفی می‌شوند (ر.ک: Felipe et al, 2011; Kwak et al, 2017).

عوامل مختلف فردی و اجتماعی مانند جنسیت، سطح تحصیلات والدین، مهاجرت و تغییر مدرسه می‌تواند عوامل تأثیرگذاری در بروز و پیش‌بینی پدیده قلدری باشد. به طور کلی می‌توان بر اساس نظریات، عوامل ذکرشده را بدین‌گونه دسته‌بندی کرد:

۱. نظریه‌های مرتبط با عوامل فردی: این نظریه‌ها بر ویژگی‌های شخصیتی و شناختی فرد قلدر تمرکز دارند. برخی از این ویژگی‌ها عبارتند از: کمبود عزت نفس، نارسایی در مهارت‌های اجتماعی، عصبانیت و پرخاشگری و احساس حقارت و بی‌ارزشی.

۲. نظریه‌های مرتبط با عوامل اجتماعی: این نظریه‌ها، نقش عوامل اجتماعی و محیطی را در بروز قلدری بررسی می‌کنند. عوامل اجتماعی‌ای که می‌توانند به قلدری کمک کنند، عبارتند از: خانواده، گروه همسالان، مدرسه، فضای مدرسه و رسانه‌ها (نمایش خشونت و قلدری در رسانه‌ها می‌تواند به ترویج این رفتارها کمک کند).

۳. نظریه‌های یادگیری اجتماعی: این نظریه‌ها بر نقش یادگیری از طریق مشاهده و تقلید در بروز قلدری تأکید دارند. به عبارت دیگر، کودکان از طریق مشاهده رفتارهای قلدرانه دیگران و دریافت پاداش‌های احتمالی برای این رفتارها، قلدری را می‌آموزند.

۴. نظریه‌های تعامل‌گرایانه: این نظریه‌ها به تعامل بین ویژگی‌های فردی قلدر و عوامل محیطی می‌پردازد. آنها معتقدند که قلدری، نتیجه تعامل پیچیده‌ای بین ویژگی‌های فردی و عوامل اجتماعی و محیطی است.

لازم به ذکر است که هیچ نظریه واحدی نمی‌تواند به طور کامل قلدری را توضیح دهد. قلدری، رفتاری پیچیده است که عوامل مختلفی در بروز آن نقش دارد و درک کامل آن، نیازمند بررسی همه این عوامل است. همچنین برخی ویژگی‌های شخصیتی و روان‌شناختی نیز ممکن است با رفتارهای قلدری مرتبط باشد (ر.ک: چنگ و دیگران، ۲۰۱۱). در این زمینه، اسپریگز و همکاران (۲۰۰۷) بر این باورند که رفتار قلدری در مدرسه، بیشتر از قربانی شدن یا نقش قلدر/قربانی بودن، با عوامل خانوادگی، همسالان و شرایط مدرسه (مانند عملکرد تحصیلی پایین، رضایت تحصیلی کم و احساس ناایمنی در مدرسه) مرتبط است.

افراد قلدر معمولاً در مدارس، سازگاری کمتری از خود نشان می‌دهند که این خود منجر به بروز مشکلات تحصیلی زیادی می‌شود. این افراد اغلب از مدرسه، بیشتر نفرت دارند و این وضعیت می‌تواند باعث ایجاد مشکلاتی در سازگاری دیگر دانش‌آموزان، به‌ویژه قربانیان گردد (ر.ک: نجاری و دیگران، ۱۳۹۷). قلدری می‌تواند در فرد زورگو، عزت نفس کاذبی ایجاد کند و احساس قدرت و اهمیت او را تقویت کند که این احساس ممکن است او را به ادامه این رفتار ترغیب کند (نامور و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۵).

روش پژوهش

در این مقاله از روش مرور نظام‌مند^۱ یا مرور سیستماتیک^۲ بهره برده‌ایم. امروزه جامعه علمی و تصمیم‌گیرندگان در سراسر جهان، مرور سیستماتیک را در بسیاری از

حوزه‌های علمی به طور گسترده‌ای پذیرفته‌اند. تحلیل کیفی، فرآیندی میان‌رشته‌ای، چندپارادایمی، چند روش تفسیری و طبیعت‌گراست که این امکان را فراهم می‌آورد تا پدیده‌ها و فرآیندهای اجتماعی به طور عمیق و معنادار بررسی شوند. مرور سیستماتیک در حقیقت مطالعه‌ای مشاهده‌ای است که روی مطالعات موجود و پیشین انجام‌شده صورت می‌گیرد (سراجزاده و باقری، ۱۳۹۶: ۱۳۴).

جامعه آماری مقاله حاضر، کلیه مطالعات درباره قلدری در مدارس ابتدایی، است. مطالعاتی در این مرور جای گرفته‌اند که به صورت برخط منتشر شده‌اند و شامل مقالات علمی و پژوهشی در دهه‌های اخیر است. در مطالعه حاضر، با استفاده از کلیدواژه‌های فارسی «قلدری»، «قربانی»، «قلدری در دانش‌آموزان ابتدایی»، در پایگاه اطلاعات علمی ایران با کلیدواژه‌ها در بانک‌های اطلاعاتی، پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (Scientific Information Database_Sid)، بانک اطلاعات نشریات کشوری (Magiran) و Noormags جست‌وجو شد. همچنین کلیدواژه‌های انگلیسی «Bulling»، «Elementaryrogram» و «Education» که در پایگاه‌های اطلاعاتی گوگل اسکالر^۱ و ساینس دایرکت^۲ جست‌وجو شده که تعداد ۱۱۷۳ مطالعه یافت گردید.

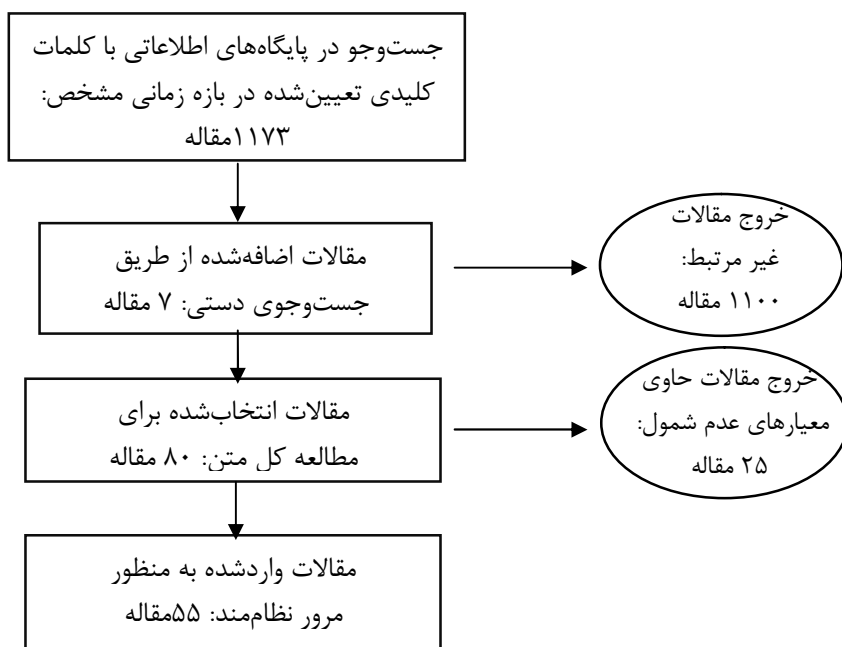
علاوه بر این جست‌وجوی دستی و بررسی کامل منابع مقالات برای یافتن آثاری که از طریق جست‌وجوی الکترونیکی قابل دسترسی نبودند، بررسی و تعداد هفت مقاله به صورت دستی اضافه شد. از کل مقالات به دست آمده پس از بررسی عناوین مقالات و چکیده آنها، مقالاتی که دارای معیارهای عدم مشمول^۳ مانند در دسترس نبودن متن کامل آنها، نوشته شدن به زبانی به جز فارسی و انگلیسی، مرتبط نبودن با حوزه آموزش و پرورش، کنار گذاشته شد و از این تعداد، هشتاد مقاله به طور کامل مطالعه شد. پس از بررسی مقالات و در نظر گرفتن معیارهای خروج، در نهایت ۵۵ پژوهش (۲۳ مقاله خارجی و ۳۲ مقاله داخلی) وارد مرحله اصلی پژوهش شده، تجزیه و تحلیل شدند که در شکل ۱ مشاهده می‌کنید.

برای درک بهتر مسئله قلدری، به محتوای پژوهش‌ها مراجعه شد. ابتدا اهداف،

---

1. Google Scholar
2. Science Direct
3. declusion Criterion

سؤالات، ادبیات اصلی، چارچوب نظری، فرضیه‌ها، روش تحقیق، متغیرهای مستقل و وابسته، یافته‌ها و نتایج پژوهش‌ها، بازخوانی و سپس مفاهیم کدگذاری شد. این کدها بر اساس تم‌های اصلی هر پژوهش دسته‌بندی شد و پس از بازبینی مجدد، تم‌ها به روش کیفی تحلیل شد و در نهایت در قالب جداول تک‌بعدی نمایش داده شد. تنظیم جداول کمی برای ارائه شفاف‌تر مفاهیم و یافته‌ها انجام شد.

شکل ۱- آمار مقالات

یافته‌های پژوهش

مطالعه‌های انجام‌شده در این می‌ب‌توان بر اساس موضوع‌های گوناگون دسته‌بندی نمود. با مرور زمان انتشار و فراوانی منشورات می‌توان الگوهای مشخصی را در افزایش یا کاهش تعداد پژوهش‌ها مشاهده کرد که نشان‌دهنده توجه روزافزون پژوهشگران به این مسئله اجتماعی مهم است. جدول زیر به ترتیب زمانی، تعداد پژوهش‌های انجام‌شده در حوزه قلدری در مدارس ابتدایی را نشان می‌دهد و اهمیت این کار در ارائه دیدی جامع نسبت به روند تغییرات و تحولات تحقیقات در این زمینه را

نمایان می‌سازد. با توجه به افزایش تعداد مقالات مربوط به قلدری، به نظر می‌رسد که پژوهشگران، توجه بیشتری به این پدیده نشان داده‌اند و به شناسایی علل و عوامل مؤثر بر بروز قلدری و همچنین ارائه تدابیر و مداخلات برای کاهش آن اهتمام ورزیده‌اند. این توجه روزافزون نشان‌دهنده اهمیت موضوع قلدری در نظام‌های آموزشی و اجتماعی است و می‌تواند به ارتقای کیفیت زندگی و سلامت روانی دانش‌آموزان کمک کند.

جدول ۱- تعداد مطالعات انجام‌شده برحسب دوره زمانی

خارجی	داخلی	تعداد مطالعات انجام‌شده در بازه زمانی ۵ سال
۵	-	پیش از ۱۳۸۵ (پیش از ۲۰۰۵)
۱۱	۲	۱۳۸۵-۱۳۹۰ (۲۰۰۶-۲۰۱۱)
۴	۹	۱۳۹۰-۱۳۹۵ (۲۰۱۱-۲۰۱۶)
۳	۱۴	۱۳۹۵-۱۴۰۰ (۲۰۱۶-۲۰۲۱)
-	۷	۱۴۰۰-۱۴۰۳ (۲۰۲۱-۲۰۲۴)

در زمینه قلدری و مدیریت آن، چندین رویکرد روانشناختی وجود دارد که می‌تواند برای پیشگیری و درمان قلدری در کودکان مقطع ابتدایی مؤثر باشد. همانگونه که در جدول آمده، مقالات بررسی شده از رویکردهای مختلف به مسئله قلدری پرداخته‌اند. در ادامه به برخی از این رویکردها اشاره می‌شود. بیشترین رویکرد دیدگاه پیوند اجتماعی بیشترین رویکرد استفاده شده در مطالعات داخلی و خارجی بوده است که ۱۹ مقاله داخلی و ۱۴ مقاله خارجی از آن بهره گرفته‌اند. پس از این رویکرد، رویکرد روانشناسی مثبت گرا از اقبال بیشتری در مطالعات داخلی و خارجی برخوردار بوده است.

جدول ۲- تعداد مطالعه‌های انجام‌شده درباره رویکردهای انسانی و شناختی

ردیف	رویکرد انسانی - شناختی	تعداد مقالات بررسی شده (داخلی)	تعداد مقالات بررسی شده (خارجی)
۱	رویکرد ارتقای امید	۵	۴
۲	رویکرد روان‌شناسی مثبت‌گرا	۸	۴
۳	دیدگاه پیوند اجتماعی	۱۹	۱۴

نگاهی به جدول بالا نشان می‌دهد که رویکردهای مرتبط با قلدری، اندک هستند؛ ولی استفاده از آنها می‌تواند مفهومی مستقل و مؤثر در رشد و توسعه فردی و اجتماعی شناخته شده، در چارچوب‌های مختلف روان‌شناسی به کار رود. رویکرد شناختی آموزش ارتقای امید اسنایدر که به عنوان رویکردی نو در روان‌شناسی مثبت‌نگر شناخته می‌شود، بر هدف‌گذاری فرد برای مواجهه با مسائل زندگی و تعیین مسیرهایی برای رسیدن به این اهداف و مقابله با چالش‌ها تمرکز دارد. این رویکرد می‌تواند به تبدیل احساس ناامیدی فرد به امید و افزایش عزت نفس، خودکارآمدی و احساس ارزشمندی کمک کند (ر.ک: Snyder, 2009).

در این زمینه، تفکرات عامل به عنوان جزء انگیزشی نظریه امید شناخته می‌شود و به فرد اطمینان می‌دهد که قادر است تلاش‌های لازم برای پیگیری مسیرهای مشخص را آغاز کرده و تحمل کند. این نوع تفکرات، شناخت‌های فرد را درباره توانایی‌اش برای شروع و ادامه رفتارهای هدف‌محور تغییر می‌دهد و با جمله‌هایی مانند «من می‌توانم این کار را انجام دهم» یا «من از ادامه کار منصرف نخواهم شد» بیان می‌شود (ر.ک: Snyder et al, 1998). امید در این شرایط به تقویت مثبت‌اندیشی، اعتماد به نفس، خودارزشی و خودکنترلی می‌انجامد. این عوامل باعث افزایش تاب‌آوری روان‌شناختی فرد می‌شود، به طوری که او در برابر فشارهای روانی، مقاومت بیشتری نشان می‌دهد و احساس کنترل بیشتری بر رویدادهای زندگی خود دارد (ر.ک: صفرزاده، ۱۳۹۱). پیشنهاد می‌شود برنامه‌های شناختی برای ارتقای امید به عنوان بخشی از دوره‌های آموزش ضمن خدمت مشاوران مدارس گنجانده شود، تا آنها بتوانند از این برنامه‌ها بهره‌برداری کرده، توانمندی‌های

شناختی، عاطفی و رفتاری دانش‌آموزان را بهبود بخشند (حسینی و دیگران، ۱۴۰۲: ۴۷). در طول دهه گذشته، روان‌شناسی مثبت به یکی از گرایش‌های اصلی در علم روان‌شناسی تبدیل شده و به سرعت جایگاه ویژه‌ای در این حوزه یافته است. روان‌شناسان مثبت‌نگر بر اهمیت برقراری نوعی توازن و تعادل تأکید دارند؛ تعادلی که در آن نقاط قوت و ضعف افراد به طور هم‌زمان مورد توجه و درک قرار گیرد (نصیری و جوکار، ۱۳۷۸: ۱۶۱). برای اینکه دانش‌آموزان به روحیه مثبت‌نگر نسبت به خود، دیگران و جهان پیرامون دست یابند و خود را مفید و مؤثر بدانند، نیاز دارند که زندگی‌شان را با افکار روشن، دیدگاه واقع‌بینانه و اطمینان بیشتری سپری کنند. بنابراین نیاز به مداخله و آموزش به‌ویژه برای آنها، بیش از هر زمان دیگری احساس می‌شود تا بتوانند با امید و انگیزه بیشتری به تحصیل ادامه دهند (صفا‌آرا و معظم‌آبادی، ۱۳۹۶: ۱۶۴).

شواهد پژوهشی نیز نشان داده است که پیوند ضعیف با مدرسه به عنوان بعدی از پیوند اجتماعی، خطری برای بروز قلدری مدرسه‌محور است؛ به گونه‌ای که وابستگی کم به مدرسه و معلم، مشارکت تحصیلی ضعیف و عدم تعهد به قوانین مدرسه، به عنوان ویژگی‌های دانش‌آموزان قلدر مطرح شده است (ر.ک: محبی و دیگران، ۱۳۹۷). هر چقدر پیوند اجتماعی ضعیف باشد، به همان اندازه رفتارهای ضد اجتماعی بیشتر می‌شود. پژوهشگران پیشنهاد کرده‌اند که معلمان از راهبردهای مدیریت کلاسی مثبت، روش‌های آموزشی فعال و یادگیری مشارکتی در کنار حمایت از همسالان استفاده کنند تا پیوند دانش‌آموزان با مدرسه و مشارکت تحصیلی آنها افزایش یابد (همان، ۱۳۹۶: ۱۴۹). بنابراین می‌توان نتیجه‌گیری کرد که ارتباط عاطفی بین نوجوان و افراد شناخته‌شده‌ای مانند معلمان و همسالان غیر انحرافی، به همراه شرکت در فعالیت‌های فوق برنامه، زمان در دسترس نوجوان برای مشارکت در رفتارهای انحرافی را کاهش می‌دهد و در عین حال سرمایه‌گذاری او را برای سازگاری با جامعه و به عبارتی پیوند اجتماعی‌اش را افزایش می‌دهد (Hirschi, 1969: 55). علاوه بر این روان‌شناسان رفتاری معتقدند که داشتن ادراک مثبت و مطمئن از جو مدرسه، علاوه بر ایجاد محیطی سازنده برای یادگیری کارآمد، باعث ایجاد حس احترام متقابل بین همسالان، حس قوی از تعقل به مدرسه و ادراک از هماهنگی محیط مدرسه می‌شود.

جدول شماره (۳)، مطالعه‌های انجام شده در حوزه مورد بررسی را برحسب موضوع اصلی نشان می‌دهد. لازم به ذکر است که سه مقاله (دو مقاله داخلی و یک مقاله خارجی) درباره روش سیستماتیک بوده، در این مقوله گنجانده نمی‌شود و در مجموع ۵۲ مقاله طبقه‌بندی شد.

جدول ۳- تعداد مطالعات انجام شده برحسب موضوع اصلی

ردیف	موضوع اصلی	تعداد مطالعات	
		داخلی	خارجی
۱	قلدری و روابط اجتماعی	۵	۲
۲	آموزش شناختی بر ارتقای امید و کاهش قربانی	۵	۱
۳	ارتباط سبک‌های هویت با رفتارهای قلدری	۴	۱
۴	کنترل استرس دانش‌آموزان	۱	۰
۵	حل مسئله و تصمیم‌گیری	۳	۲
۶	روش‌های مداخله در قلدری	۱	۳
۷	تحلیل عملکرد قلدری	۳	۱
۸	نقش معلمان در پیشگیری از قلدری	۳	۶
۹	کودک‌آزاری و بی‌توجهی	۲	۲
۱۰	مدیریت کلاس درس	۲	۲
۱۱	نقش شدت مزاحمت سایبری درک‌شده	۱	۲
جمع کل		۳۰	۲۲

همان‌طور که در جدول (۳) آمده است، مطالعه‌های انجام‌شده بیشتر در حوزه راهبردی قلدری است و کمک می‌کند تا روند توسعه و توجه به موضوع قلدری در مدارس ابتدایی را بررسی کنید. نتیجه پژوهش بروسارد و نورتاپ (۱۹۹۷) بیانگر اثربخشی تقویت افتراقی همسالان بر افزایش رفتار مطلوب و تأثیر خاموشی بر کاهش اختلال‌های رفتاری مخرب کودکان بوده است. در این زمینه، روس و هورنر (۲۰۱۴) معتقدند که طرح حمایت رفتاری مثبت به دلیل اینکه باعث افزایش پاسخ‌های مناسب تماشاگرها و قربانیان قلدری می‌شود و این امر احتمال تقویت رفتار پرخاشگرانه توسط همسالان را

در حیات مدرسه کاهش می‌دهد، در نتیجه مداخله اثربخش است. السن (۲۰۱۰) معتقد است که قلدری در خلأ اتفاق نمی‌افتد و عوامل مختلفی در بروز آن نقش دارند که یکی از مهم‌ترین آنها، نحوه مدیریت کلاسی معلم و واکنش او به رفتارهای نامطلوب دانش‌آموزان است. عده‌ای دیگر از پژوهشگران نیز با اشاره به نقش همسالان در بروز رویدادهای قلدری، به این نکته اشاره کرده‌اند که همسالان به‌ویژه طرفداران قلدر از طریق تشویق و کمک‌رسانی، به تأیید رفتار قلدرها در مدرسه می‌پردازند که این مسئله بر ضرورت توجه به نقش تماشاگرها در مداخله‌های قلدری اشاره دارد.

در راستای توسعه راهکارهای جامع و مؤثر برای مقابله با قلدری و بهبود محیط‌های آموزشی، جدول شماره (۴) به دسته‌بندی موضوعی مطالعات انجام‌شده در حوزه قلدری در مدارس ابتدایی بر اساس موضوعات مختلف می‌پردازد. اهمیت این جدول در ارائه نمای کلی و سازمان‌یافته از پژوهش‌های موجود است که به محققان و سیاست‌گذاران کمک می‌کند تا به‌راحتی به اطلاعات مورد نیاز خود دسترسی یابند.

جدول ۴- مطالعات انجام‌شده بر حسب موضوع (علل، پیامدها و راهکارها)

سال	نویسنده / نویسندگان	داخلی/خارجی	
۱۴۰۳	داداش‌زاده و دیگران	داخلی	علل
۱۴۰۳	پورطالب و گرگری		
۱۴۰۳	رخشانی‌نژاد و نیک‌منش		
۱۳۹۹	نامور و دیگران		
۱۳۹۵	فرمانی		
۱۳۹۷	سام‌خانینی و سوکی		
۲۰۱۱	چنگ و دیگران	خارجی	
۲۰۱۰	یورتال و آرتوت		
۲۰۰۷	اسپریگز و دیگران		
۲۰۱۷	علیوردی‌نیا و دیگران	داخلی	پیامد
۱۳۹۹	بهرامی و دیگران		
۱۳۹۷	نجاری و دیگران		
۱۳۹۵	پورطالب و میرنسب		

۲۰۱۱	فیلیپ و دیگران	خارجی	راهکار
۲۰۱۷	کواک و دیگران		
۱۴۰۳	نجف‌آبادی و دیگران	داخلی	
۱۴۰۳	دارابی و دیگران		
۱۴۰۲	حسینی و بدری گرگری		
۱۴۰۲	حسینی و دیگران		
۱۴۰۰	احسانی و دیگران		
۱۳۹۷	مرادی و دیگران		
۱۳۹۶	محبی و دیگران		
۱۳۹۶	حاج‌حسینی و دیگران		
۱۳۹۵	تاجری		
۱۳۹۵	گل‌پرور و رحیم بدری		
۱۳۹۴	روحانی و دیگران		
۱۳۹۴	گل‌پرور و دیگران		
۱۳۹۲	حسین‌خانزاده و دیگران		
۱۳۹۱	صفرزاده		
۱۳۸۹	قلعه‌شاهی		
۱۳۸۷	نصیری و جوکار		
۲۰۱۴	روس و هورنر	خارجی	
۲۰۱۰	الن		
۲۰۰۹	اسنایدر		
۲۰۰۵	هریسون		
۲۰۰۵	میشنا و دیگران		
۱۹۹۸	اسنایدر و دیگران		
۱۹۶۹	هیرسچی		

درمان قلدری نه‌تنها برای قربانیان آن ضروری است، بلکه برای کل سیستم اجتماعی شامل خانواده‌ها، مدارس و جوامع نیز اهمیت دارد. هرگونه اقدام برای درمان می‌تواند به بهبود کیفیت زندگی کودکان، افزایش احساس امنیت و تقویت روابط اجتماعی منجر

شود. به همین دلیل، تمرکز بر درمان و مداخلات مؤثر در این زمینه، اهمیت ویژه‌ای دارد. بیان داستان‌ها و قصه‌گویی^۱ برای کودکان، فرصتی را فراهم می‌آورد تا با قهرمان داستان، همانندسازی کنند. کودکان با پیامدهای تصمیم‌های قهرمان آشنا شده، در موقعیت‌های مشابه تلاش می‌کنند تا با اتخاذ رفتار مناسب از عواقب نامطلوب فاصله بگیرند. به این ترتیب رفتارهای نامناسب در آنها کاهش می‌یابد (نامور و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۵). افزایش رفتارها و تعاملات اجتماعی به‌ویژه با همسالان نیز سبب گسترش توانمندی عاطفی و هیجانی این کودکان می‌شود و بدین صورت قلدری آنان نیز کاهش می‌یابد (ر.ک: سبحانی نجف‌آبادی و دیگران، ۱۴۰۳).

مدل تروپ و لاد (۲۰۰۲)، باورهای معلمان درباره قلدری را به سه دسته تقسیم می‌کند:

۱. باورهای شجاعانه: معلمان معتقدند که دانش‌آموز با اعتماد به نفس و توانایی دفاع از خود، از قلدری مصون می‌ماند.

۲. باورهای هنجاری: معلمان باور دارند که قلدری و قربانی شدن به دانش‌آموزان در یادگیری هنجارهای اجتماعی کمک می‌کند.

۳. باورهای اجتنابی: معلمان معتقدند که دوری کردن از قلدر، دانش‌آموز را از آسیب حفظ می‌کند.

یون و گیلچرست (۲۰۰۶) تأکید کرده‌اند که واکنش‌های معلمان در مواجهه با قلدری، فرایندی پیچیده است که از ترکیب ویژگی‌های شخصیتی و شرایط محیطی نشأت می‌گیرد و نیاز به مداخلات متعددی دارد تا ماهیت متغیرهای مؤثر در این مداخلات شناسایی شود. در طراحی برنامه‌های آموزش ضمن خدمت برای معلمان در زمینه مدیریت بدرفتاری‌های کلاسی، باید به باورها و نگرش‌های معلمان در کنار ارتقای خودکارآمدی توجه شود. اصلاح درک نادرست معلمان از قلدری ضروری است، زیرا تحقیقات نشان داده است که خودکارآمدی به‌تنهایی نمی‌تواند روش‌های مقابله با قلدری را به‌درستی پیش‌بینی کند (ر.ک: گل‌پرور و دیگران، ۱۳۹۴).

گل‌پرور و رحیم‌بدری (۱۳۹۵) دریافته‌اند که میزان آگاهی و اعتقادات معلمان درباره ماهیت رفتارهای قلدری دانش‌آموزان قلدر بر انتخاب استراتژی‌هایی که آنها برای اداره

کلاس به کار می‌گیرند، تأثیرگذار است و همچنین در طراحی برنامه‌های مقابله با قلدری مبتنی بر مدرسه، باید ارتقای آگاهی و درک معلمان نسبت به پدیده‌های رفتاری کلاس مانند قلدری و شیوه‌های مؤثر برای مدیریت آنها در کلاس مورد توجه قرار گیرد. معلمان، نقش اصلی در مقابله با بدرفتاری‌های کلاس دارند. حال با توجه به فراگیری قلدری در مدارس و اهمیت اصلاح آن از کودکی و همچنین نقش پررنگ معلم در جریان پیشگیری یا کاهش آن، چه راهبردهایی می‌تواند به معلمان در این زمینه کمک کند؟ مهارت‌های زندگی، یکی از مفاهیم کلیدی در آموزش و پرورش است که به عنوان ابزاری برای سازگاری اجتماعی و پیشگیری از قلدری مورد توجه قرار می‌گیرد. این نوع برنامه‌ها در پیشگیری از مخاطرات سلامت، به طور کلی به تمام جنبه‌های زندگی نوجوانان توجه دارد (قلعه‌شاهی، ۱۳۸۹: ۱۴۵). در آموزش مهارت‌های زندگی به فرد یاد داده می‌شود که به روش درست، مسائل و مشکلات خود را حل کرده، تصمیم‌های صحیحی اتخاذ کند، بدون آنکه به خود یا دیگران ضرر برساند (حسین‌خانزاده و دیگران، ۱۳۹۲: ۵۵۱).

آموزش مدیریت استرس به نوجوانان از طریق پرورش قابلیت انطباق با فشار روانی و پرورش مقابله مسئله‌مدار، به فرد کمک می‌کند تا هنگام روبرویی با موانع و مشکلات زندگی، عملکرد بهتری داشته باشد و برابر ناکامی و پرخاشگری و رفتارهای مخرب و خشن مقاومت می‌کند (حاج‌حسینی و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۵۳). قابلیت حل مسئله به افراد کمک می‌کند تا چالش‌های زندگی را بهتر مدیریت کنند. درمان‌های شناختی- رفتاری، با آموزش روش فکر کردن در مواجهه با مشکلات (به جای آموزش نوع فکر)، به نوعی روش حل مسئله محسوب می‌شود. تحقیقات نشان داده است که این نوع آموزش، مشکلات رفتاری نوجوانان را کاهش داده، روابط همسالان را بهبود بخشیده و رفتارهای ایذایی را کم می‌کند (تاجری، ۱۳۹۵: ۴۰).

خودراهبری، وضعیتی روانی است که در آن دانش‌آموز احساس می‌کند که مسئولیت خود، فرایند یادگیری و رفتارهای خود را به عهده دارد. یادگیری خودراهبری با تمرکز بر جریان‌های شناختی‌ای که فرد از آنها آگاه است (مانند خودمختاری و استقلال)، موجب تسهیل فرایندهایی چون برنامه‌ریزی، خودارزیابی، پرسش‌گری و بازنگری می‌شود و به طور کلی به تقویت یادگیری فراشناختی کمک می‌کند (مرادی و دیگران، ۱۳۹۷: ۸۶).

اسکینر (۱۹۵۳) خود-مدیریتی را به‌کارگیری اصول رفتاری برای تغییر رفتار توسط

خود فرد تعریف کرده است. او معتقد است که برای کاهش فراوانی رفتارهای مشکل‌آفرین، باید پیامدها و تقویت‌کننده‌های آن تغییر یابد (ر.ک: Skinner, 1938)؛ به طوری که ارائه تقویت‌کننده برای رفتارهای مطلوب به جای رفتارهای سازمان‌نیافته قبلی، می‌تواند به جایگزینی رفتار جدید کمک کند. راهبردهای خود-مدیریتی شامل دامنه‌ای وسیع از فنون خود-نظارتی تا خود-تقویتی می‌شود (ر.ک: Harrison, 2005). پژوهش‌ها نشان می‌دهد که معلمان و همسالان، تأثیر زیادی در تنظیم تقویت‌کننده‌های محیطی و کاهش رفتارهای مشکل‌آفرین دارند. آموزش رفتارهای جایگزین به دانش‌آموزان قلدر با استفاده از روش‌های خودمدیریتی، به همراه تقویت این رفتارها و مدیریت رفتاری مطلوب توسط همسالان و معلمان، به طور همزمان موجب کاهش قلدری جسمانی و زد و خورد در کودکان شده است (ر.ک: محبی و دیگران، ۱۳۹۷). با توجه به نتایج تحقیقات به‌دست‌آمده به شیوه فراتحلیل از مقالات مرتبط، علل، پیامدها و راهکارها و همچنین رتبه‌بندی آنها در جدول شماره ۵، ۶ و ۷ بیان می‌گردد.

جدول ۵- رتبه‌بندی عوامل مؤثر در قلدری

رتبه	فراوانی	صاحبان اثر	علل
۱	۵	پورطالبی و گرگری (۱۴۰۳) اسپریگز و دیگران (۲۰۰۷) حاج‌حسینی و دیگران (۱۳۹۶) پورطالب و میرنسب (۱۳۹۵) چنگ و دیگران (۲۰۱۱)	جنس و جنه
۳	۳	پورطالبی و گرگری (۱۴۰۳) پورطالب و میرنسب (۱۳۹۵) چنگ و دیگران (۲۰۱۱)	سطح تحصیلات والدین
۱	۵	پورطالبی و گرگری (۱۴۰۳) فرمانی (۱۳۹۵) رخشانی‌نژاد و نیک‌منش (۱۴۰۳) اسپریگز و دیگران (۲۰۰۷) فیلیپ و دیگران (۲۰۱۱)	سیک استبدادی والدین در فرزندپروری

۴	۲	پورطالبی و گرگری (۱۴۰۳) نامور و دیگران (۱۳۹۹)	سبک دلبستگی ناایمن
۴	۲	پورطالبی و گرگری (۱۴۰۳) نامور و دیگران (۱۳۹۹)	فقر
۵	۱	پورطالبی و گرگری (۱۴۰۳)	خشونت خانگی
۳	۳	پورطالبی و گرگری (۱۴۰۳) پورطالب و میرنسب (۱۳۹۵) چنگ و دیگران (۲۰۱۱)	مهاجرت
۲	۴	پورطالبی و گرگری (۱۴۰۳) رخشانی نژاد و نیک‌منش (۱۴۰۳) پورطالب و میرنسب (۱۳۹۵) چنگ و دیگران (۲۰۱۱)	تغییر مدرسه
۵	۱	پورطالبی و گرگری (۱۴۰۳)	خودکنترلی پایین
۲	۴	فرمانی (۱۳۹۵) یورتال و آرتوت (۲۰۱۰) اسپریگز و دیگران (۲۰۰۷) داداش‌زاده و دیگران (۱۴۰۳)	جو حاکم بر مدرسه
۴	۲	فرمانی (۱۳۹۵) سام‌خانیانی و سوکی (۱۳۹۷)	نگرش معلمان
۴	۲	نامور و دیگران (۱۳۹۹) داداش‌زاده و دیگران (۱۴۰۳)	احساس قدرت و مهم بودن
۵	۱	داداش‌زاده و دیگران (۱۴۰۳)	تخریب شخصیت

با توجه به نتایج به دست آمده، مهم‌ترین علل بروز قلدری در مدارس دوره ابتدایی، جنس و جثه هم‌زمان با سبک‌های استبدادی والدین در فرزندپروری است. عواملی چون تغییر مدرسه و جو حاکم بر آن مدرسه در رتبه دوم قرار می‌گیرد.

جدول ۶- رتبه‌بندی پیامدهای پدیده قلدری

رتبه	فراوانی	صاحبان اثر	پیامدها
۳	۷	پورطالبی و گرگری (۱۴۰۳)/ فرمانی (۱۳۹۵) علیوردی‌نیا و دیگران (۱۳۹۴)؛ بهرامی و دیگران (۱۳۹۹)؛ نجاری و دیگران (۱۳۹۷)؛ حاج حسینی و دیگران (۱۳۹۶)؛ محبی و دیگران (۱۳۹۶)	مشکلات فیزیکی
۴	۶	پورطالبی و گرگری (۱۴۰۳)؛ اسپریگز و دیگران (۲۰۰۷)؛ علیوردی‌نیا و دیگران (۱۳۹۴)؛ نجاری و دیگران (۱۳۹۷)؛ حاج حسینی و دیگران (۱۳۹۶)؛ بندک و دیگران (۱۳۹۹)	مشکلات روانی
۵	۵	پورطالبی و گرگری (۱۴۰۳)؛ حاج حسینی و دیگران (۱۳۹۶)؛ علیوردی‌نیا و دیگران (۱۳۹۴)؛ داداش‌زاده و دیگران (۱۴۰۳)؛ پورطالب و میرنسب (۱۳۹۵)	افکار یا قصد خودکشی
۳	۷	پورطالبی و گرگری (۱۴۰۳)؛ فرمانی (۱۳۹۵) علیوردی‌نیا و دیگران (۱۳۹۴)؛ بهرامی و دیگران (۱۳۹۹)؛ فیلیپ و دیگران (۲۰۱۱)؛ گل‌پرور و بدری (۱۳۹۵)؛ محبی و دیگران (۱۳۹۶)	ترک تحصیل
۸	۲	پورطالبی و گرگری (۱۴۰۳) علیوردی‌نیا و دیگران (۱۳۹۴)	رفتار و تفکر مجرمانه
۱	۱۲	پورطالبی و گرگری (۱۴۰۳)؛ فرمانی (۱۳۹۵) علیوردی‌نیا و دیگران (۱۳۹۴)؛ بهرامی و دیگران (۱۳۹۹)؛ یانگ و دیگران (۲۰۰۶)؛ نجاری و دیگران (۱۳۹۷)؛ حاج حسینی و دیگران (۱۳۹۶)؛ تاجری (۱۳۹۵)؛ محبی و دیگران (۱۳۹۶)؛ داداش‌زاده و دیگران (۱۴۰۳)؛ پورطالب و میرنسب (۱۳۹۵)؛ بندک و دیگران (۱۳۹۹)	افسردگی
۲	۸	پورطالبی و گرگری (۱۴۰۳)؛ علیوردی‌نیا و	اضطراب

		دیگران (۱۳۹۴)؛ بهرامی و دیگران (۱۳۹۹)؛ فیلیپ و دیگران (۲۰۱۱)؛ گل پرور و بدری (۱۳۹۵)؛ محبی و دیگران (۱۳۹۶)؛ پورطالب و میرنسب (۱۳۹۵)؛ بندک و دیگران (۱۳۹۹)	
۸	۲	پورطالبی و گرگری (۱۴۰۳) علیوردی نیا و دیگران (۱۳۹۴)	پرخاشگری
۶	۴	فرمانی (۱۳۹۵)؛ گل پرور و بدری (۱۳۹۵)؛ نجاری و دیگران (۱۳۹۷)؛ پورطالب و میرنسب (۱۳۹۵)	اعتماد به نفس پایین
۷	۳	اسپریگز و دیگران (۲۰۰۷)؛ حاج حسینی و دیگران (۱۳۹۶)؛ علیوردی نیا و دیگران (۱۳۹۴)	اعتیاد
۴	۶	رخشانی نژاد و نیک منش (۱۴۰۳)؛ اسپریگز و دیگران (۲۰۰۷)؛ بهرامی و دیگران (۱۳۹۹)؛ نجاری و دیگران (۱۳۹۷)؛ فیلیپ و دیگران (۲۰۱۱)؛ داداش زاده و دیگران (۱۴۰۳)	طرد شدن اجتماعی
۸	۲	بهرامی و دیگران (۱۳۹۹)؛ فیلیپ و دیگران (۲۰۱۱)	مشارکت نکردن در فعالیت های کلاسی
۹	۱	نجاری و دیگران (۱۳۹۷)	عملکرد ضعیف در مدرسه و محل کار

همان طور که در جدول بالا آمده است، محققین ۱۳ پیامد برای قلدری احصا نموده اند که قابل دسته بندی به پیامدهای مرتبط با سلامت جسمی (فیزیکی، اعتیاد)، روانی (اضطراب، پرخاشگری، افسردگی، اعتماد به نفس پایین، افکار یا قصد خودکشی، مشکلات روانی)، اجتماعی (رفتار و تفکر مجرمانه، طرد شدن اجتماعی، ترک تحصیل)، ارتباطات اجتماعی (عملکرد ضعیف در مدرسه و محل کار، مشارکت نکردن در فعالیت های کلاسی) هستند. بدین ترتیب بر مبنای مطالعات بررسی شده، قلدری رفتاری است که ابعاد مختلف زندگی فرد را در زمان حال و آینده متأثر می سازد.

جدول ۷- رتبه بندی راهکارهای کاهش پدیده قلدری

رتبه	فراوانی	صاحبان اثر	راهکار
۷	۱	نجف‌آبادی و دیگران (۱۴۰۳)	آموزش خودشفقتی
۲	۷	نجف‌آبادی و دیگران (۱۴۰۳)؛ نفر و دیگران (۱۴۰۱)؛ حاج حسینی و دیگران (۱۳۹۶)؛ تاجری (۱۳۹۵)؛ مرادی و دیگران (۱۳۹۷)؛ نامور و دیگران (۱۳۹۸)؛ دارابی و دیگران (۱۴۰۳)	مهارت حل مسئله
۵	۳	حاج حسینی و دیگران (۱۳۹۶)	مهارت تصمیم‌گیری
۷	۱	سبحانی نجف‌آبادی و دیگران (۱۴۰۳)	درمان مبتنی بر پذیرش و تعهد
۴	۴	نجف‌آبادی و دیگران (۱۴۰۳)؛ نفر و دیگران (۱۴۰۱)؛ حاج حسینی و دیگران (۱۳۹۶)؛ بندک و دیگران (۱۳۹۹)	مهارت‌های زندگی
۷	۱	نجف‌آبادی و دیگران (۱۴۰۳)	ذهن‌آگاهی مبتنی بر کودک
۶	۲	محبی و دیگران (۱۳۹۸)؛ حسینی و دیگران (۱۳۹۴)	مداخله رفتاری
۴	۴	حسینی و دیگران (۱۳۹۴)؛ حاج حسینی و دیگران (۱۳۹۶)؛ محبی و دیگران (۱۳۹۶)	مداخله آموزشی
۵	۳	محبی و دیگران (۱۳۹۸)؛ حسینی و دیگران (۱۳۹۴)؛ محبی و دیگران (۱۳۹۶)	برنامه مدرسه‌محور
۶	۲	محبی و دیگران (۱۳۹۷)؛ محبی و دیگران (۱۳۹۶)	مهارت خودمدیریتی
۱	۸	محبی و دیگران (۱۳۹۷)؛ حاج حسینی و دیگران (۱۳۹۶)؛ بندک و دیگران (۱۳۹۹)؛ تاجری (۱۳۹۵)؛ مرادی و دیگران (۱۳۹۷)؛ محبی و دیگران (۱۳۹۶)؛ علیوردی‌نیا و سهرابی (۱۳۹۴)؛ نجاری و دیگران (۱۳۹۷)	مهارت‌های اجتماعی و سازگاری اجتماعی

۱	۸	حسینی و دیگران (۱۳۹۴)؛ نامداری و دیگران (۱۳۸۹)؛ نفر و دیگران (۱۴۰۱)؛ حاج حسینی و دیگران (۱۳۹۶)؛ احسانی و دیگران (۱۴۰۰)؛ صف‌آرا و معظم‌آبادی (۱۳۹۶)؛ دارابی و دیگران (۱۴۰۳)؛ علیوردی‌نیا و سهرابی (۱۳۹۴)	+
۵	۳	حاج حسینی و دیگران (۱۳۹۶)؛ مرادی و دیگران (۱۳۹۷)؛ احسانی و دیگران (۱۴۰۰)	مهارت کنترل استرس و خشم
۳	۵	بندک و دیگران (۱۳۹۹)؛ حاج حسینی و دیگران (۱۳۹۶)؛ نفر و دیگران (۱۴۰۱)؛ تاجری (۱۳۹۵)	مهارت ارتباط بین‌فردی
۳	۵	مرادی و دیگران (۱۳۹۷)؛ حاج حسینی و دیگران (۱۳۹۶)؛ بندک و دیگران (۱۳۹۹)؛ گل‌پرور و دیگران (۱۳۹۲)	آموزش همدلی
۶	۲	مرادی و دیگران (۱۳۹۷)؛ تاجری (۱۳۹۵)	مهارت جرأت‌ورزی
۳	۵	مرادی و دیگران (۱۳۹۷)؛ نامور و دیگران (۱۳۹۹)؛ گل‌پرور و دیگران (۱۳۹۲)؛ حسینی و گرگری (۱۴۰۲)؛ بهرامی و دیگران (۱۳۹۹)	مدیریت هیجان
۷	۱	مرادی و دیگران (۱۳۹۷)	مداخله درمانی - تربیتی
۷	۱	محبی و دیگران (۱۳۹۶)	مداخلات چندجانبه کنش‌محور
۷	۱	نامور و دیگران (۱۳۹۸)	قصه‌درمانی
۷	۱	صف‌آرا و معظم‌آبادی (۱۳۹۶)	روان‌شناسی مثبت‌گرا
۶	۲	گل‌پرور و دیگران (۱۳۹۲)؛ سام‌خانیانی و سوکی (۱۳۹۷)	خودکارآمدی معلمان
۷	۱	بهرامی و دیگران (۱۳۹۹)	روش‌های مدیریت رفتاری والدین

با توجه به جدول بالا، راهکارهای متنوع و متکثری برای مواجهه با قلدری مطرح شده است که از پرتکرارترین این راهکارها، مهارت‌های اجتماعی و سازگاری اجتماعی است که در ۸ مطالعه به آن تاکید شده است. دومین راهکار پرتکرار در مطالعات، مهارت حل مسئله است که در ۷ مطالعه به آن پرداخته شده است. آموزش همدلی و مهارت ارتباط بین فردی از دیگر راهکارهایی است که در کاهش قلدری حائز اهمیت است. افزایش احساس کفایت و ارزشمندی و خودکارآمدی، جزء مهم‌ترین راهکارها در پیشگیری و درمان قلدری محسوب می‌شود.

نتیجه‌گیری

آموزش و پرورش، محیطی است که در آن اهداف تربیتی، فرهنگی و اخلاقی دنبال می‌شود. یکی از چالش‌های بزرگ مدارس، مسئله قلدری است که از زمان پیدایش مدارس به شکل امروزی، همواره وجود داشته است (حسینی و بدری گرگری، ۱۴۰۲: ۴۵). این مطالعه با استفاده از روش بررسی سیستماتیک نشان داد که میزان شیوع قلدری در مطالعات صورت‌گرفته به میزان متفاوت گزارش شده است (ر.ک: Polanin & Vera, 2013). یافته‌ها نشان می‌دهد که توجه به قلدری در مطالعات داخلی در سالهای اخیر افزایش داشته این در حالی است که میزان پرداختن مطالعات خارجی به موضوع با روند کاهشی همراه بوده است. محتمل است افزایش قلدری در مدارس کشور علت افزایش توجه محققین داخلی به موضوع باشد.

این مطالعه نشان می‌دهد در کنار ویژگی‌های جسمی دانش‌آموزان، سبک‌های تربیتی عامل مهمی در ایجاد و ظهور قلدری است. طبق تحلیل‌ها و جداول عرضه‌شده (۵، ۶ و ۷)، مهم‌ترین علل قلدری با بیشترین فراوانی در پژوهش‌های انجام‌شده، جنس و جثه و سبک استبدادی والدین در فرزندپروری است. طبق بررسی‌های انجام‌شده، آمار قلدری در پسران بیشتر از دختران است که با توجه به ویژگی‌های جنسیتی، دور از تصور نیست. همچنین کودکانی با جثه‌های ریزتر، مستعد قربانی شدن و کودکانی با جثه‌های قوی‌تر، مستعد قلدری کردن هستند. انواع سبک‌های فرزندپروری والدین در شکل‌گیری شخصیت کودکان مؤثر است. سبک استبدادی می‌تواند زمینه را برای تقویت یا ایجاد خصایص قلدری و زورگویی در کودکان ایجاد کند؛ به طوری که کودکان،

عقد‌های حاصل از والدین را بر سر کودکان کوچک‌تر از خود خالی می‌کنند. با توجه به یافته‌های این بررسی، مهم‌ترین پیامد قلدری، قابل دسته‌بندی به ابعاد روانشناختی (افسردگی) و جامعه‌شناختی است؛ و مهم‌ترین راهکار، مهارت‌های اجتماعی و سازگاری اجتماعی و افزایش احساس کفایت، ارزشمندی و خودکفایی است. کودکان قربانی قلدری به دلیل فشارهای روانی و اجتماعی، اغلب دچار افسردگی می‌شوند و برخی حتی به سمت خودکشی کشیده می‌شوند. از آنجایی که قلدری، آسیبی اجتماعی محسوب می‌شود، واکنش دادن کودکان به مهارت و سازگاری‌های اجتماعی می‌تواند آنها را از قربانی/ قلدری شدن جلوگیری کند. بسیاری از کودکان به دلیل جبران احساس سرخوردگی و تحقیر، دست به قلدری می‌زنند. بنابراین تقویت احساس خودکفایی و ارزشمندی می‌تواند راهکار مناسبی برای پیشگیری و درمان در این قشر باشد. سایر علل، پیامد و راهکارهای ذکرشده در جداول با ضریب فراوانی کمتر، در مراتب پایین‌تر اهمیت قرار می‌گیرند.

حال با توجه به شواهد و یافته‌های موجود در زمینه قلدری در مدارس، می‌توان گفت که این پدیده، به عنوان چالشی جدی در نظام آموزشی مطرح است. در بسیاری از کشورها، مؤسسات مختلفی برای ارائه خدمات مقابله با قلدری یا توقف آن از طریق آموزش مهارت‌های زندگی به مردم ایجاد شده است. این در حالی است که در جامعه ما، بحث درباره قلدری در مدارس و دیگر محیط‌های اجتماعی به طور مؤثر و گسترده‌ای مطرح نمی‌شود (حاج‌حسینی و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۶۸). مطالعات انجام‌شده در ایران نشان می‌دهد که معلمان، نقشی کلیدی در پیشگیری و متوقف کردن رفتارهای ناسازگار در کلاس دارند. با این حال پژوهش‌ها نشان می‌دهد که معلمان یا آگاهی و کارآمدی لازم برای مدیریت قلدری را ندارند یا به دلیل نگرانی از توانایی‌های خود، این رفتارها را نادیده می‌گیرند. ناآگاهی و ناکارآمدی معلمان باعث شکل‌گیری باورها و نگرش‌های نادرست درباره قلدری و در نهایت استفاده از راهبردهای ناکارآمد برای مقابله با آن می‌شود که اغلب به ادامه مشکلات میان همسالان منتهی می‌شود. شواهد نظری و پژوهشی موجود، لزوم توجه به متغیرهای مهم در مواجهه مؤثر معلمان با پدیده قلدری را نشان می‌دهد؛ زیرا شناخت این متغیرها و روابط میان آنها می‌تواند در طراحی

برنامه‌های حرفه‌ای و تخصصی پیش از خدمت و ضمن خدمت برای آماده‌سازی معلمان در مواجهه با مسائل کلاس مؤثر باشد (گل‌پرور و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۳۰).
برای ایجاد تغییرات اثرگذار در این زمینه و بهبود وضعیت موجود، پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود:

۱. گنجاندن مهارت‌های زندگی در برنامه درسی: طراحی و اجرای محتوای آموزشی که شامل مهارت‌های ارتباطی، مدیریت هیجانات، همدلی و توانایی حل مسئله است. این مهارت‌ها می‌تواند به دانش‌آموزان در کاهش رفتارهای قلدری و ارتقای تعاملات مثبت کمک کند.

۲. آموزش و توانمندسازی معلمان: برگزاری کارگاه‌های آموزشی برای معلمان با محوریت شناخت قلدری، فنون پیشگیری و مدیریت این رفتارها.

۳. تشویق همکاری با والدین: ایجاد برنامه‌های مشاوره و آگاهی برای والدین که شامل شناسایی رفتارهای قلدری و راه‌های حمایت از فرزندانشان باشد. همکاری نزدیک میان مدارس و خانواده‌ها می‌تواند محیطی حمایتی برای دانش‌آموزان ایجاد کند.

۴. فراهم کردن بسترهای آموزشی جذاب: برگزاری اردوهای طبیعت‌گردی و نمایش‌های هنری که به توسعه مهارت‌های زندگی و روابط اجتماعی مثبت کمک کند. این فعالیت‌ها می‌تواند فضای یادگیری را جذاب‌تر کرده، حس همبستگی و تعامل میان دانش‌آموزان را افزایش دهد.

۵. ایجاد سیستم‌های گزارش‌دهی و حمایت از قربانیان: راه‌اندازی سیستم‌های محرمانه برای دانش‌آموزان برای گزارش رفتارهای قلدری و دریافت حمایت‌های لازم. این روش می‌تواند به قربانیان اطمینان دهد که صدای آنان شنیده می‌شود و آنها حمایت دریافت خواهند کرد.

۶. پژوهش و ارزیابی مداوم: تأکید بر انجام تحقیقات مستمر درباره رفتارهای قلدری و تأثیر برنامه‌های آموزشی بر کاهش این پدیده. داده‌های به‌دست‌آمده می‌تواند به توسعه سیاست‌ها و برنامه‌های آموزشی مؤثر کمک کند.

با اجرای این پیشنهادهای می‌توان به ترویج محیط‌های امن و سالم در مدارس دست

یافت و از بروز و انتشار رفتارهای قلدری جلوگیری کرد. این اقدامات نه تنها به کاهش قلدری کمک می‌کند، بلکه به رشد و پیشرفت شخصیت دانش‌آموزان و ایجاد جامعه‌ای بهتر و سالم‌تر نیز منجر خواهد شد.

منابع

- احسانی، ابوالفضل و دیگران (۱۴۰۰) «تأثیر مداخله کنترل استرس مبتنی بر ذهن‌آگاهی بر خودکارآمدی و خوش‌بینی دانش‌آموزان»، علوم پزشکی رازی، مجله دانشگاه علوم پزشکی ایران، سال بیست‌وهشتم، شماره ۸، صص ۹۰-۹۸.
- اسکندری، حسین و الهام اسحق (۱۳۹۹) «بررسی رابطه مصرف بازی‌های رایانه‌ای و قلدری آموزشی در بین دانش‌آموزان دوره ابتدایی»، فصلنامه روان‌شناسی تربیتی، سال شانزدهم، شماره ۵۸، صص ۲۸۷-۳۱۳.
- بندک، موسی و دیگران (۱۳۹۹) «اثر بخشی آموزش مهارت‌های زندگی بر سازگاری اجتماعی و کاهش قلدری دانش‌آموزان ورزشکار مقطع متوسطه اول شهر تهران»، مجله علمی علوم حرکتی و رفتاری، سال سوم، شماره ۱، صص ۷۹-۸۹.
- بهرامی، منصوره و دیگران (۱۳۹۹) «تأثیر الگوی آموزش مدیریت والدین بر کاهش قلدری و بهبود تنظیم شناختی هیجان دانش‌آموزان»، فصلنامه سلامت روان کودکان، سال هفتم، شماره ۱، صص ۱۵۵-۱۶۷.
- بیرامی، منصور و دیگران (۱۳۹۴) «تبیین راهبردهای مدیریت قلدری بر اساس خودکارآمدی معلمان: نقش میانجی گرایانه باورها و نگرش‌های معلمان درباره قلدری دانش‌آموزان»، پژوهش‌های علوم شناختی و رفتاری، سال پنجم، شماره ۱، صص ۱۰۷-۱۲۰.
- پورطالبی، نرگس و رحیم بدری گرگری (۱۴۰۳) «پیش‌بینی قلدری دانش‌آموزان متوسطه: نقش خودکنترلی و فرصت‌های رفتاری»، فصلنامه پژوهش‌های نوین روان‌شناختی، سال نوزدهم، شماره ۷۳، صص ۱-۹.
- پورطالب، نرگس و میرمحمود میرنسب (۱۳۹۵) «مقایسه سبک‌های هویت دانش‌آموزان با رفتارهای قلدری، قربانی و دانش‌آموزان عادی»، نشریه علمی- پژوهشی آموزش و ارزشیابی، سال نهم، شماره ۳۶، صص ۱۳۱-۱۴۵.
- تاجری، بیوک (۱۳۹۵) «اثر بخشی آموزش مهارت حل مسئله بر حساسیت بین‌فردی و پرخاشگری دانش‌آموزان»، مجله روان‌شناسی مدرسه، دوره پنجم، شماره ۳، صص ۳۹-۵۵.
- حاج حسینی، منصوره و دیگران (۱۳۹۶) «آموزش مهارت‌های زندگی در هنرستان‌ها: راهبردی ضروری و مؤثر جهت کاهش پرخاشگری قلدری»، نشریه آموزش و ارزشیابی، سال دهم، شماره ۴۰، صص ۱۵۱-۱۶۹.
- حسین خانزاده، عباسعلی و دیگران (۱۳۹۲) «تأثیر آموزش مهارت‌های زندگی بر میزان اضطراب و

- پرخاشگری دانشجویان»، مجله دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان، سال دوازدهم، شماره ۷، صص ۵۴۵-۵۵۸.
- حسینی، سید عدنان و رحیم بدری گرگری (۱۴۰۲) «اثربخشی آموزش خودتنظیمی هیجانی بر کاهش قلدری دانش‌آموزان پسر مدارس دوره دوم متوسطه»، فصلنامه پژوهش‌های نوین روان‌شناختی، سال هجدهم، شماره ۷۰، صص ۴۱-۴۸.
- حسینی، سید عدنان و دیگران (۱۳۹۴) «اثربخشی آموزش شناختی ارتقای امید در کاهش میزان قربانی شدن ناشی از قلدری دانش‌آموزان»، فصلنامه روان‌شناسی تربیتی، سال یازدهم، شماره ۳۷، صص ۱-۱۹.
- داداش‌زاده، مجید و دیگران (۱۴۰۳) «شناسایی عوامل زمینه‌ای مؤثر بر قلدری دانش‌آموزان در مدرسه: رویکرد تحلیل آمیخته»، مطالعات روان‌شناسی تربیتی، سال بیست‌ویکم، شماره ۵۴، صص ۱-۲۸.
- دارابی، کوروش و دیگران (۱۴۰۳) «مقایسه اثربخشی آموزش راهبردهای خودتنظیمی و آموزش مهارت حل مسئله بر خودکارآمدی و انگیزه تحصیلی دانش‌آموزان پسر پایه دهم»، فصلنامه پژوهش‌های کاربردی روان‌شناختی، سال پانزدهم، شماره ۱، صص ۱۹-۳۶.
- رخشانی‌نژاد، ربحانه و زهرا نیک‌منش (۱۴۰۳) «نقش ادراک شایستگی و خودآگاهی هیجانی در پیش‌بینی رفتارهای قلدری دانش‌آموزان»، مطالعات روان‌شناسی تربیتی، سال بیست‌ویکم، شماره ۵۵، صص ۱-۲۱.
- روحانی، هادی و دیگران (۱۳۹۴) «اثربخشی آموزش مهارت‌های تصمیم‌گیری بر کاهش اضطراب امتحان در میان دانش‌آموزان»، همایش ملی سوادآموزی و ارتقای سلامت، ایران: خراسان رضوی-مشهد.
- سام‌خانیانی، طاهره و سپیده سوکی (۱۳۹۷) «اثربخشی آموزش مدیریت رفتار کلاسی به معلمان بر کاهش علائم کاستی توجه/فزون‌کنشی و قلدری دانش‌آموزان»، فصلنامه روان‌شناسی کاربردی، سال دوازدهم، شماره ۲ (پیاپی ۴۶)، صص ۳۰۳-۳۱۶.
- سبحانی نجف‌آبادی، و دیگران (۱۴۰۳) «اثربخشی درمان ذهن‌آگاهی کودک‌محور بر اضطراب اجتماعی و قلدری دانش‌آموزان پسر پرخاشگر»، مجله علوم پزشکی صدرا، دوره دوازدهم، شماره ۲، صص ۳۷۹-۳۹۰.
- سراج‌زاده، سید حسین و لیلا باقری (۱۳۹۶) «تحلیل نظام‌مند پژوهش‌های سبک زندگی بعد از دهه ۸۰»، مطالعات فرهنگ-ارتباطات، سال هجدهم، شماره ۳۷، صص ۱۳۱-۱۶۲.
- شیوندی چلیچه، کامران و دیگران (۱۴۰۰) «بررسی اثربخشی آموزش مهارت‌های زندگی (حل مسئله و تصمیم‌گیری) بر هوش فردی، عشق به یادگیری و خودکنترلی در دانش‌آموزان پسر»، انجمن جامعه‌شناسی آموزش و پرورش ایران، سال هشتم، شماره ۲، صص ۶۶-۵۷.
- صفا‌آرا، مریم و محبوبه معظم‌آبادی (۱۳۹۶) «اثربخشی آموزش مثبت‌اندیشی بر کاهش زورگویی و افزایش

استقلال عاطفی نوجوانان شهر طبس»، مطالعات روان‌شناسی بالینی، سال هشتم، شماره ۲۹، صص ۱۶۱-۱۷۶.

صفرزاده، حسین و اعظم‌تدین و مریم حرمحمدی (۱۳۹۱) بررسی تأثیر استراتژی‌های مدیریت دانش بر نوآوری و عملکرد سازمانی (مطالعه موردی مراکز بهداشتی و درمانی شمال فارس)، طلوع بهداشت، ۱۱ (۱ مسلسل ۳۴)، صص ۷۶-۸۶.

علیوردی‌نیا، اکبر و مریم سهرابی (۱۳۹۴) «تحلیل اجتماعی قلدری در میان دانش‌آموزان (مطالعه موردی: دوره متوسطه شهر ساری)»، مطالعات توسعه اجتماعی-فرهنگی، سال چهارم، شماره ۱، صص ۹-۳۹.

فرمانی، سعید (۱۳۹۵) «قلدری در مدرسه، بررسی مداخله زودهنگام پدیده قلدری دانش‌آموزان»، رشد آموزش مشاور مدرسه، شماره ۴۵، صص ۳۶-۴۰.

قلعه‌شاهی، ضیاع‌الله (۱۳۸۹) «رویکردی جامعه‌شناختی به فلسفه آداب و مهارت‌های زندگی»، مجله رشد آموزش علوم اجتماعی، شماره ۲۳، صص ۱۸-۴۸.

گل‌پرور، فرشته و رحیم بدری (۱۳۹۵) «تحلیل کانونی رابطه باورهای معلمان درباره قلدری دانش‌آموزان با راهبردهای مدیریت در کلاس»، مجله مطالعات روان‌شناسی تربیتی، سال سیزدهم، شماره ۲۴، صص ۱۲۷-۱۵۰.

محبی، مینا و دیگران (۱۳۹۶) «کاهش قلدری جسمانی و بهبود شایستگی اجتماعی در دانش‌آموزان: از سنجش کنشی رفتار تا طراحی مداخله رفتاری»، فصلنامه روان‌شناسی تربیتی، سال سیزدهم، شماره ۴۶، صص ۱۴۵-۱۷۰.

----- (۱۳۹۷) «طراحی و ارزیابی اثربخشی مداخله رفتاری بر کاهش قلدری جسمانی و بهبود پیوند با مدرسه در دانش‌آموزان: روی‌آورد مدرسه‌محور»، فصلنامه سلامت روان کودک، دوره ششم، شماره ۳، صص ۱۴-۱.

مرادی، امیر و دیگران (۱۳۹۷) «بررسی تأثیر آموزش گروهی مدیریت خشم بر افزایش خودراهبری دانش‌آموزان دوره متوسطه اول»، فصلنامه پژوهشنامه تربیتی، سال سیزدهم، شماره ۵۵، صص ۸۵-۱۱۰.

نامور، مژگان و دیگران (۱۳۹۹) «اثربخشی قصه‌درمانی بر قلدری و زورگویی در کودکان بی‌سرپرست و بدسرپرست»، فصلنامه مددکاری اجتماعی، سال نهم، شماره ۴، صص ۱۳-۲۰.

نامداری، کوروش و دیگران (۱۳۸۹) «تأثیر آموزش شناختی ارتقای امید بر توانمندی‌های شخصیتی مراجعین افسرده‌خو»، مجله روان‌شناسی بالینی، شماره ۳، صص ۲۱-۳۴.

نجاری، مسعود و دیگران (۱۳۹۷) «تدوین برنامه آموزشی سازگاری اجتماعی و اثربخشی آن بر میزان قلدری دانش‌آموزان پسر»، پژوهش‌های روان‌شناسی اجتماعی، سال هشتم، شماره ۲۹، صص ۴۳-۵۸.

نصیری، حبیب‌الله و بهرام جوکار (۱۳۸۷) «معناداری زندگی، امید، رضایت از زندگی و سلامت روان و زنان»، پژوهش زنان، سال ششم، شماره ۲، صص ۱۵۷-۱۷۶.

- Allen KP. (2010) Classroom management, bullying, and teacher practices. *Professional Educator*; 34(1):1-15.
- Bandura, A. (1997) *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. New York: Freeman.
- Broussard C, Northup J. (1997) The use of functional analysis to develop peer interventions for disruptive classroom behavior. *Sch Psychol Q*; 12(1): 65-76.
- Camacho S, Hassanein K, Head M. (2018) Cyberbullying impacts on victims' satisfaction with information and communication technologies: The role of perceived cyberbullying severity. *Inf Manage*; 55(4):494-507.
- Cheng Y.-Y. & Chen, L.-M., (2011) «Prevalence of school bullying among secondary students in Taiwan: Measurements with and without a specific definition of bullying», *School Psychology International*, 34(6): 707-720.
- Felipe MT, García S de O, Babarro JM, Arias RM. (2011) Social characteristics in bullying typology: Digging Deeper into description of bully-victim. *Procedia Soc Behav Sci*; 29: 869-878.
- Harrison, H. C. (2005) *The three-contingency model of self-management*
- Hirschi T. (1969) *Causes of delinquency*. University of California Press, Berkeley; pp: 1-309
- Kwak M, (2017) Oh I. Comparison of psychological and social characteristics among traditional, cyber, Combined bullies, and non-involved. *Sch Psychol Int*; 38(6): 608-627
- Mishna, F., Scarcello, I., Pepler, D. and Wiener, G. (2005) Teachers' Understanding of Bullying. *Journal of Education*, 28, (3), 718-738.
- Polanin, M. and Vera, E. (2013) "Bullying prevention and social justice".
- Ross SW, Horner RH. (2014) Bully prevention in positive behavior support: preliminary evaluation of third-, fourth-, and fifth-grade attitudes toward bullying. *Jemot Behav Disord*; 22(4): 225-236
- Sanders, C.E. & Phye, G. D. (2004). *Bullying Implications for the Classroom*. Elsevier Academic Press, San Diego, California.
- Skinner, B. F. (1953) *Science and human behavior*. Simon and Schuster
- (1938) *Science and human behavior*. Simon and Schuster.
- Snyder, C. R. LaPointe, A. Bjeffrey Crowson, J. & Early, S. (1998) Preferences of high- and low-hope people for self-referential input. *Cognition & Emotion*, 12(6), 807-823.
- Snyder, C. R. (2009) Hope theory: Rainbows in the mind. *Psychological Inquiry*, 13, 249-275.
- Spriggs, A. L., Iannotti, R. J., Nansel, T. R., & Haynie, D. L. (2007) Adolescent bullying involvement and perceived family, peer and school relations: Commonalities and differences across race/ethnicity. *Journal of Adolescent Health*, 43, 106-114.

- Troop, W. P. and Ladd, G.W. (2002) Teachers' Beliefs Regarding Peer Victimization and Their Intervention Practices. Poster presented at The Conference on Human Development, Charlotte, NC.
- Yoon, J. S. and Gilchrist, J. (2006) Elementary Teachers, Perceptions of Administrative Support in Working with Disruptive and Aggressive Students. *Journal of Education*, 123, (3), 564-569.
- Yurtal, F., & Artut, K. (2010) An investigation of school violence through Turkish children's. *Interpersonal Violence*, 25(1), 50-62.